

sikrede ham midler til indløsningen. Forhandlinger i okt.-nov. om sådanne ydelser fra adelen mødte ingen velvilje. De adelige fuldmægtiges forslag i 23 punkter af 2. 11., som kendes fra Secher, er genoptrykt (293). Rigsråderne Jørgen Seefeldts, Frederik Reedtz' og Christen Skeels bevilling på accisen af 25. 10., som ikke fik en eneste underskrift af menige sjællandske adel, er trykt første (291). Accisen synes vedtaget i aug., men oplæstes først i købstæderne i beg. af nov. Virkningen var overvældende. Københavns borgeres store protestskrivelse herover (309) og over indkvarteringen (310), samt magistratens brev til kongen herom (311) alle 20. 11. er nu trykt tilige med magistratens undskyldning af 25. 11. (314) og Otte Krags påtegning heraf (315). Derimod fremgår det ikke, at der lød protester også fra Odense og Helsingør. Da rådet ikke havde kunnet skaffe de fornødne garantier for midler til genindløsning af det udlagte krongods, foreslog kongen 18. 11., at långiverne under krigen kun fik en vis del af deres fordringer betalt ved godsudlægget (304). Rigsrådet vedtog 22. 11. at godtgøre 2/3 heraf (312).

Udgaven bringer adskillige rettelser og korrigeringer af detaljer i tidligere opfattelser, navnlig hvad angår dateringer. Ret mange nye vurderinger i hovedspørgsmål er derimod ikke at hente. Fremhæves må dog, at Rise Hansen ikke som Fridericia og Bøggild-Andersen mener, at Christen Skeel i sin dagbog under 8. 8. 1650 med »Statholders relation j Norge om hans regnskaber oc hans skriffelig tilbud att forklare hans forretninger« hentyder til det sorte forsvarsskrift, men derimod til en lille skrivelse dateret 7. 8. (272). Udgiveren mener med Thyra Sehested, at det store forsvarsskrift slet ikke har været forelagt i rådet. Under 26. 7. 1650 påvises fra Christen Skeels dagbog, at en række punkter om Københavns forbedring, som Bøggild-Andersen har formodet

hørte til et referat af en tale af Hannibal Sehested, er et resumé af Københavns borgmestres skrivelse af 17. 7. (268 a).

Der kan måske rettes kritik imod enkelte småting i udgaven. Således er hyldingsakterne (forkortet Hy) gledet ud af forkortelseslisten, og andre lignende detaljer kan forståeligt nok være glippet under det store arbejde, men det skal ikke forringe indtrykket af en kildeudgave, der placerer sig fint blandt selskabets øvrige publikationer og atter engang understreger denne kilde-series meget høje plan.

Poul Enemark.

P. G. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger. (Hans Reitzel, 1959). 220 s.

I adskillige henseender er denne nyudgave af professor Lindhardts bog om vækkelserne og de kirkelige retninger en helt ny bog. Det må have været en overordentlig tilfredsstillende for forfatteren at foretage en bearbejdelse af bogen, eftersom ændringerne og udvidelserne stort set er en følge af den livlige forskning, der har fundet sted i det 19. århundredes kirkehistorie efter de retningslinier, Lindhardt skitserede i den første udgave i 1951. Han kan derfor med al mulig ret i forordet fremhæve, at hans egne og andres forskningsresultater har bekræftet ham i »hovedsynspunkterne på vækkelsernes og de kirkelige retningers historie og betydning.«

Det indebærer, at trods ændringerne i bogens disposition og indhold er grundsynspunktet fra udgaven i 1951 bevaret. Måske er det endda her og der understreget og gjort klarere: For Lindhardt hører en vækkelse uløseligt sammen med ændringer i samfundsstrukturen, så »nye sociale lag dannes, og befolkningsgrupper som hidtil har levet upåagtet eller uden at kunne gøre sig gældende begynder at kæmpe for en plads i solen«. Dette

er definitionen på en vækkelse, og det bliver de »sociale og psykologiske realiteter«, som den kirkehistoriske forskning bør beskæftige sig med.

Den konsekvente gennemførelse af dette synspunkt på de sidste halvandet hundrede års danske kirkehistorie har ubestrideligt været særdeles frugtbart. Men man har også måttet notere eksempler på, at ikke alt i den religiøse og kirkelige udvikling lader sig beskrive tilfredsstillende i de lindhardtske kategorier. Det hænger sammen med, at det afgørende i Lindhardts synsmåde er kombinationen af de religiøse og teologiske problemer med sociale og psykologiske faktorer. Derved hemmes undertiden en udtømmende beskrivelse af den religiøse problematik i snævrere forstand. Og under alle omstændigheder kommer kirkehistorikeren til at arbejde med begreber, der er adskilligt mindre vel definerede og klare, end de ved første øjekast kan se ud til.

Som nævnt taler Lindhardt om »de sociale og psykologiske realiteter«, der bør være kirkehistoriens objekt. Der er naturligvis intet i vejen for, at man således vilkårligt afgrænser en videnskabs område. Men der melder sig i dette tilfælde den vanskelighed, at de omtalte »realiteter« ikke er særlig reelle størrelser at operere med. Ved arbejdet med sociale og psykologiske problemstillinger, er historikeren i endnu højere grad end ellers afhængig af sine vurderinger og subjektive værdiudsagn, og han vil derfor have vanskeligt ved at påvise bindende sammenhænge mellem religiøse og teologiske problemer på den ene side og »sociale og psykologiske realiteter« på den anden. Kunne han det med de uskarpe begreber, han må arbejde med, var han nået adskilligt længere, end socialvidenskaberne dyrkere normalt drømmer om.

Det skal ikke forstås således, at enhver tale om sammenhæng mellem de religiøse vækkelser i Danmark og de

af Lindhardt påpegede sociale og psykologiske faktorer må afvises. Det må blot siges, at Lindhardts bog for de centrale punkters vedkommende stadig i højere grad er et inspirerende forslag til en tolkning af faser i det 19. århundredes kirkehistorie, end det er en skildring af denne periode.

Man ser det klartest, hvor forfatteren samler sine synspunkter: Det lyse (grundtvigianske) syn »vil lettest slå rod i en samfundsklasse som lever i daglig kontakt med den groende natur og har opnået en sådan social og økonomisk balance at man begynder at kunne se længere end blot til dagen og vejen«; synet forudsætter »en sjælelig harmoni ... og erfaringer om, at det også gror op fra pengekestens bund.« Modsat hører det »mørke syn hjemme i lag som er nødt til at være 'tro over lidet'«. Dette syn svarer også til »temperamenter, der ... ikke formår at fatte tilværelsen i harmonisk enhed, men kun i brud og konflikt«. (s. 67).

Det må vist fremholdes, at vi her har at gøre med påstande om sammenhæng, som vel kan danne udgangspunkt for videre undersøgelser, men som ikke i sig selv påviser en sådan sammenhæng. Konklusionen (smst.), at bag »alle teologiske formuleringer er forskellen på de grundtvigske og de andre *begrundet i forskellige livs- og menneskesyn som igen binder i håndfaste sociale og psykologiske realiteter*«, er kun nyttig, for så vidt som den anvendes til at fremdrage materiale, der i konkrete tilfælde kan verificere eller modificere påstanden. Ellers kommer den let til at stå som en tautologi, der ikke siger stort om, hvordan den postulerede sammenhæng er beskaffen. Det er vel nemlig hyppigt de afvigende teologiske formuleringer, der bruges til at indicere og underbygge en forskel i livs- og menneskesyn, og i så fald udsiger denne forskel i livs-synet ikke meget om de teologiske formuleringer.

Der er ingen tvivl om, at professor Lindhardts mange alment formulerede udsagn i praksis må anvendes med stor forsigtighed. Det er muligt, måske endda sandsynligt, at det her citerede holder stik ved en beskrivelse af situationen på det givne tidspunkt, nemlig i midten af det 19. århundrede. Men man må stille sig skeptisk over for forsøg på at ville beskrive alt religiøst liv ud fra disse antagelser om en klar sammenhæng mellem samfundsklasser og religiøst syn.

At den sociale hypotese ikke altid er tilstrækkelig, viser professor Lindhardt selv, da han taler om, at Tidehvervs-bevægelsen aldrig slog igennem folkekirkeligt eller folkeligt (s. 200 f.). I første omgang ser han heri et vidnesbyrd om sin teses berettigelse. I det 20. århundrede eksisterer ikke, skriver han, en sociologisk baggrund for, at en vækkelse kan opstå. Den sociale nivellering hindrer, at der fremstår nye sociale grupperinger, som en bevægelse kan knytte til ved.

Her ligger tautologien på lur. Lindhardt er næppe selv faldet for den, skønt det ikke umiddelbart kan ses af teksten, men det er i alle tilfælde klart, at den sociale tese her kun har en stærkt begrænset bæreevne. Det er naturligvis såre fristende at søge årsagen til en religiøs bevægelses svigtende retningsdannende evne i et manglende sociologisk grundlag, og så – som her – indføre den sociale nivellering i billedet. Men argumentationens vægt må afhænge af, hvad vi ved om sammenhængen mellem de to såre uafgrænsede fænomener: social nivellering og religiøst liv. Og her ved vi næppe stort mere, end at en forkyndelse som f. ex. den tidehvervske ikke fik tilslutning i bredere kredse. Det må vist derfor siges at være dristigt på denne baggrund også at ville vise noget om sammenhængen mellem Tidehvervs folkelige fiasko og en manglende sociologisk baggrund.

Vanskeligheden her – som i andre

tilfælde, hvor den sociale teori skal anvendes til at forklare snævre udsnit af kirkehistorien – ligger formentlig i, at de »sociale realiteter« ikke er så håndfaste og vel etablerede, som man måtte ønske til det brug. Og ganske frigjort fra sin sociale hypotese leverer professor Lindhardt derpå i umiddelbar fortsættelse af det her anførte en både skarp og overbevisende analyse af de elementer i Tidehvervspræsternes forkyndelse, der stod i skærende kontrast til den vage, »missionsk« bestemte pietisme, rationalisme og idealisme, der karakteriserer flertallet af danske folkekirke-kristne. Her står vi givetvis nærmere ved en dækkende forklaring på Tidehvervs manglende succes, end den sociologiske terminologi kan afsløre; og vi får noget at vide både om Tidehverv og om det almindelige menighedsmilieu.

P. G. Lindhardts bog forleder let læseren til en stille grublen over, hvor egentlig grænsen mellem kirkehistorien og den profane historie nu til dags går. Det fremhæves tit og kraftigt, at kirkehistoriens opgave er at beskæftige sig med de sociale og psykologiske sider af den kirkelige og religiøse udvikling. Det hedder endda (s. 66), at teologiske kampe altid med sikkerhed afspejler visse sinds- og samfundstilstande og i den forstand er udtryk »for solide realiteter«. Formuleringen antyder, at de sociale og psykologiske fænomener er realiteter af en solidere orden end de religiøse og teologiske. Resultatet er, at for den lindhardtiske kirkehistorie bliver det religiøse eller dogmatiske indhold i stridighederne let af mindre interesse end den eventuelle sociale eller psykologiske baggrund.

Her står vi ved begrænsningen i Lindhardts bog, en begrænsning, der hænger nøje sammen med, at der har måttet kamp til for at vinde gehør for, at de sociale og psykologiske faktorer også har en legitim plads i kirkehistorien. Denne kampsituation bæ-

rer vel også ansvaret for, at Lindhardt med så åbenlys glæde indrangerer socialismen på linie med de religiøse vækkelser. Det virker formentlig ganske underholdende på nogle læsere og højst forargeligt på andre. Man gætter på, at det sidste har været forfatterens hensigt, for selvom bogen, målt med den første udgave, her og der kan virke afdæmpet, er Lindhardts lyst til at forarge og hans evne til at forarges stadig et fremtrædende træk i den. Derved bliver bogen stimulerende læsning, men det kan vel også sine steder – som i dette tilfælde med socialdemokratiet – sløre realiteterne en smule.

Den forskning, der er sat i gang af professorerne Lindhardt og Hal Koch, har, som allerede fremhævet, betydet en vældig og frugtbar udvidelse af kirkehistoriens felt og har ført denne forskningsgren frem til en meget stærk position. Denne styrkelse er imidlertid sket ved en ret ensidig opdyrkning af de sociale og psykologiske sider af den religiøse udvikling. Det er muligvis derfor, at en gennemlæsning af 2. udgave af Lindhardts bog nok virker inciterende, men incitamentet ligger i to forskellige planer. På den ene side afføder bogen respekt for det nybrud, hvis omfang og betydning den side for side bærer vidnesbyrd om. På den anden side afslører den en række opgaver, som stadig er uløste, fordi de antagelig først kan løses, når den skete landvinding følges op af en forskning, der jævnsides med aspekterne i Lindhardts bog også vil anlægge andre synsmåder.

H. P. Clausen.

Holger Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie. I. del: Fra revolutionens udbrud til våbenstilstandens ophør foråret 1849. (Gad, 1959). 254 s.

Da det augustenburgske husarkiv,

det såkaldte Primkenau-arkiv, på Landesbibliothek i Kiel åbnedes for forskningen i 1951, blev samtidig betydningsfulde dele af den provisoriske regerings og statholderskabets arkiv fra treårskrigen tid tilgængelige. Disse akter findes nemlig sammen med krigsarkivet i det hertugelige arkiv og har derfor ikke hidtil kunnet udnyttes.

Nu har fhv. overarkivar Holger Hjelholt taget studiet af dette materiale op, og delvis på basis af det har han begyndt en fremstilling af Sønderjyllands historie under treårskrigen. Værket er planlagt til to bind, og den nu foreliggende første del behandler det første krigsår fra marts 1848 til april 1849, da krigen genoptoges efter våbenstilstanden.

Dr. Hjelholt kalder sin bog »et bidrag til Sønderjyllands politiske historie«, og denne undertitel dækker over en detaljeret gennemgang af den danske og den slesvig-holstenske administration af landsdelen i krigsårene. Den provisoriske regering satte straks efter sin dannelse ind med et krav om at blive anerkendt af alle myndigheder i de to hertugdømmer. Derpå fulgte forordninger og bestemmelser til ordning af forholdene under den nye tingenes tilstand. Men da de danske tropper var rykket ind over Kongeåen, konstitueredes i Haderslev en regeringskommission for hertugdømmet Slesvig, som skulle holde civilforvaltningen i gang og om fornødent omorganisere den. Det sidste betød, at kommissionen, hvor den provisoriske regering havde haft held til at vinde tilslutning, skulle fjerne den slesvig-holstenske indflydelse.

Regeringskommissionens virke blev ikke langvarigt. Efter slaget ved Slesvig d. 23. april trak hovedparten af den danske hær sig over til Als, og resten af Sønderjylland blev besat af de slesvig-holstenske og tyske styrker, der jo rykkede videre op i Jylland. Det næste halvandet år var Sønderjylland stort set underkastet et sles-